

В І Д Г У К
офіційного опонента
доктора філософських наук
Христокіна Геннадія Володимировича
на дисертацію Дудченка Андрія Володимировича
«Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана»,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 041 – богослов'я

Вивчення богослов'я Олександра Шмемана є актуальним з багатьох причин, які у дисертації протоієрея Андрія Дудченка детально описані. Ми цілком погоджуємося з необхідністю комплексно вивчати творчий доробок О. Шмемана, вплив якого на сучасну православну теологію важко переоцінити. Особлива роль, чи навіть своєрідна місія Шмемана, стає очевидною у розвитку сучасної євхаристійної теології, яка виступає самостійною парадигмою сучасної православної теології. Доробок О. Шмемана, поруч з творами Й. Зізіуласа, М. Афанасьєва, є своєрідним логічним кроком розвитку неопатристики, але й її завершенням, спробою перевести головну увагу з вивчення Традиції до повернення богословського, практичного і духовного життя Церкви «до Євхаристії» - центру християнського життя. Спроба Шмеманом переглянути основні пріоритети православного мислення і життя у їх вимірі євхаристійною практикою і мисленням, ніби усе ставлять на свої місця, визначають основне і другорядне в свідомості Церкви та християнина, визначають їх головним предметом Христа.

Ми не будемо переказувати і оцінювати тут усі завдання та їх реалізацію А. Дудченком, звернемо увагу лише на те, що, на нашу думку, особливо важливим є богословське обґрунтування Шмеманом важливого для літургійного богослов'я поняття помісності. А саме, помісність Церкви бачиться Шмеманом як така, що передбачає таку єдність православних християн на певній території, яка була б повним відображенням універсальної єдності Церкви як такої. Дисертант вірно відмічає: «Церква має об'єднувати всіх вірян, що мешкають або перебувають на

певній території, незалежно від інших критеріїв — національності, культури, мови, політичних поглядів, смаків тощо. Ця ідея, що є важливою для О. Шмемана, актуальна і для українського сьогодення, коли в суспільстві ведуться дискусії щодо адміністративного устрою церков, та помилково ототожнюються поняття помісності і автокефалії, та коли деякі політики прагнуть використати Церкву як засіб для підтримки і утвердження чи то української, чи то «великоросійської» національної ідеї» (с. 199-200). Ідея помісної єдності Церкви є важливою для православної еклезіології, але літургійне богослов'я часто втрачало адекватне бачення цієї ідеї. Так, о. Микола Афанасьєв вважав адекватним відображенням універсальної церкви - окрему громаду, митрополит Іоанн Зізіулас – окрему єпископію. Це призводило до втрати розуміння того, що повнота явленості універсальної церкви в історичних умовах присутня лише на рівні помісності, як церкви певної нації. Редукція помісності до чогось меншого, ніж вона є – до окремої громади, або єпископії є шляхом до прихованої протестантизації православ'я. Те, що Шмеман у межах свого літургійного богослов'я зміг легітимізувати традиційне бачення помісності та очистити його від історичних та новітніх викривлень – це важливе досягнення, значення якого ще не до кінця усвідомлене. Ця тематика особливо важлива для України, при чому не лише для православних, а й для греко-католиків. Останнім часом навіть українські протестанти починають утверджувати бачення загальнонаціональної помісності. Тим більше до розвитку відповідних ідей покликані православні богослови, і представлені у дисертації рефлексії є важливим кроком української теології.

Важливим також є вибір літургійного богослов'я Шмемана як конкретного предмету зацікавлень А. Дудченка. Євхаристійне богослов'я активно розвивається через утвердження євхаристійної антропології, що вважає практику подяки та відкритості до Бога головною рисою людяності. Утвердження теології особистості як євхаристійної істоти сьогодні активно відбувається з використанням інструментарію постмодерних богослов'я та філософії. Представлена дисертація цілком відмінна від цього напрямку розвитку ідей євхаристійної теології взагалі та ідей Шмемана зокрема. Дисертант не є прихильником постметафізичного

богословського і філософського мислення, його підхід скоріше можна назвати академічним. Вибір зацікавлення Шмеманом явно спричинений бажанням дисертанта актуалізувати в українському контексті несхоластичне богословське мислення О. Шмемана, але при цьому дисертація є прикладом старанного академічного мислення, з його увагою до термінології, схильністю до систематизації, до реконструкції первісного смислу. Фактично дисертація виконана з позицій традиціоналізму, який пропонує обмежене оновлення традиції, повернення до її первісного смислу. В цьому відношенні дисертація виконана у стилістиці думки, близької до католицької нової теології 1930-х років, пропонуючи доволі незначні горизонти оновлення православ'я. У протистоянні фундаменталізму, позиція дисертанта виглядає прогресивною, але в дійсності її прогресивність є досить поміркованою у сучасному богословському дискурсі, а оформлення цієї позиції є ще більш віддаленим від справжнього православного оновлення про які говорять А. Аржаковський, М. Денисенко. Проте, дисертація відрізняється старанністю виконання. Детальний аналіз кожного аспекту проблематики через здійснення богословської герменевтики текстів Шмемана, приводить дисертанта до того, що мета дослідження в цілому досягнута.

У першому розділі здійснено богословський аналіз інтелектуальної спадщини прот. О. Шмемана та з'ясовано особливості становлення його богословських ідей і джерела впливу на нього. Слід сказати, що літургійний реалізм євхаристійної теології Шмемана походить від теологічних ідей, висловлених протоієреєм Георгієм Флоровським у кількох його статтях, серед яких особливо слід відмітити працю «Євхаристія і соборність». В цілому від розуміння Флоровським церкви як євхаристійної спільноти, яка має кафолічність та святість, єдність та апостолічність, походить вся євхаристійна еклезіологія Афанасьєва, Шмемана, Зузіуласа. Всі інші джерела є додатковими. Разом із тим, дисертант аналізує значну кількість додаткових джерел літургійного реалізму Шмемана, намагаючись дати цілісну картину як духовного становлення Шмемана, так і надати вичерпне уявлення про впливи на літургійне богослов'я Шмемана різних теологів. Також потрібно відмітити, що нещодавнє видання о. Павлом Гаврилюком

переписки Шмемана і Флоровського відкриває нові аспекти формування Шмемана як богослова. А саме, виявилось, що Флоровський був для Шмемана духовним батьком у теології. Відповідно, на нашу думку, значення Флоровського заслуговує на детальний аналіз. Сьогодні, коли цілий ряд теологів намагаються представити Флоровського як засновника неопатристичного консерватизму, дуже важливо бачити, що саме від нього походить і така лінія неопатристичного мислення, яка є цілком новаторською і дістала назви євхаристійного богослов'я або літургічної теології.

У другому розділі проаналізовано фундаментальні світоглядно-богословські принципи, які є засадничими для системи літургійного реалізму О. Шмемана. Також визначено особливості богослов'я символу, відношення символу до іншої реальності та розмежування між символом і знаком у вченні О. Шмемана. Дисертантом з'ясовано в чому полягають особливості еклезіології О. Шмемана в контексті літургійного реалізму. Також уточнено взаємозв'язок між богослов'ям і богослужінням в системі літургійного реалізму. Особливо важливо, що виявлено особливості відношення до секулярного світу та присутності церкви у публічному просторі у вченні О. Шмемана. Слід сказати, що при вирішенні всіх цих проблем в основу герменевтики текстів Шмемана варто було б покласти ідеї його «Щоденника», як тексту де Шмеман найбільш відверто висловлює власні погляди. Дисертант вчиняє інакше, йдучи, скоріше схоластично, від загальних принципів, заявлених Шмеманом, до детальних теоретичних схем і потім до їх практичного застосування. Всі ці принципи і схеми, запропоновані Шмеманом, цілком адекватно реконструйовані та проаналізовані, внаслідок чого уточнено і розуміння способів їх практичного застосування.

У третьому розділі з'ясовано вплив ідей О. Шмемана на сучасне християнське богослов'я різних конфесій і практику християнських церков. Автор дотримується консервативної стратегії, тобто бачить вплив лише там, де про нього ясно заявлено самими реципієнтами впливу. На нашу думку, цей вплив значно ширше. Запропоновані у творчості Шмемана і Зізіюласа основоположення євхаристійної еклезіології змінили повністю горизонти розвитку православно-

католицького богословського діалогу, і вже тому відповідний вплив є надзвичайно важливим. Можна сказати, що православне богослов'я початку ХХІ століття визначається впливом Шмемана настільки ж, наскільки каппадокійська ортодоксія була під впливом ідей Афанасія. Масштаби впливу Шмемана до цього часу недооцінюються, і представлені дисертантом у третьому розділі матеріали лише частково заповнюють існуючу в науці лакуну. Дисертант зосереджується на практичному впровадженні ідей Шмемана у літургійне життя православ'я та на теоретичних проектах відповідних трансформацій. На нашу думку, існує потреба ширше дивитися на вплив Шмемана на всю сучасну теологію, особливо на всю сучасну еклезіологію.

Загалом, у характерному для православного академізму стилі, о. Андрій гарно описує не лише богослов'я, але й світовідчуття О. Шмемана. Він поступово розгортає його картину світу, прослідковує впливи, ідеї, уявлення. Висновки дослідження цілком обґрунтовані аргументацією, представленою у тексті дисертації. Дисертант проявив кращі якості дослідника, створивши добротний богословський академічний текст, витриманий як наукове дослідження. Загалом, Андрій Дудченко показав себе як перспективний дослідник, який має власний стиль і цілісність погляду на предмет дослідження, відчувається особистий інтерес і велика внутрішня симпатія о. Андрія до творчості О. Шмемана. Ми також добре знаємо, що А. Дудченко плідно займається не лише дослідженням, але й впровадженням літургійних новацій в практиці церковного життя, що зайвий раз переконує в єдності *lex orandi est lex credendi* в його богословському та церковному житті. Ми переконані, що о. Андрій має продовжувати свій богословський розвиток.

В той же час текст дисертації викликає у нас ряд зауважень та побажань:

1. Найперше, хотів би уточнити для себе природу базового терміну, який лежить в основі назви дисертаційного дослідження - «літургійний реалізм». Цей термін належить Шмеману, чи дисертант пропонує його як власний концептуальний варіант інтерпретації його теології?

2. Цікавою, але зовсім не новою є ідея про реальність символу, тлумачення символу як «присутності Бога в світі». Дисертант чомусь називає лише О. Казеля та П. Тіліха, як авторів цієї ідеї, хоча подібний підхід достатньо широко представлений в ім'яслав'ї, ісихазмі, російській релігійній філософії поч. ХХ ст., загалом в християнському неоплатонізмі, які розглядають символами реальної присутності Бога Церкву, Євхаристію, Христа, навіть сам світ. Саме в такому тлумаченні реалізму християнської символіки і Шмеман, і А. Дудченко бачать вихід з кризи Православ'я, подолання секуляризму нашого часу. При цьому відомо, що Шмеман не вдавався до метафізики. Ідею присутності Бога він тлумачив скоріше психологічно, як відчуття епіфанії Бога в світі, з позицій ранньохристиянського священного матеріалізму, біблійної картини світу. Він ілюстрував це власними переживаннями, які відчув ще в юності. У зв'язку з цим виникає питання, на яку конкретну онтологію спирається такий підхід? Як можна тлумачити світ як присутність Бога і не порушувати ідею абсолютної трансцендентності Бога світу? Як це пояснює неоплатонізм з його вченням про еманацию Божества, паламізм з його концепцією божественних енергій чи томізм з його *analogiae entis* нам зрозуміло, але, як ми зрозуміли, о. Олександр констатував цю ідею виходячи з власних переживань. Враховуючи, що в творчості О. Шмемана важко виявити вплив традиційної метафізики християнського неоплатонізму, паламізму та томізму, залишається незрозумілим як можна без них теоретично обґрунтувати абсолютну реалістичність присутності Бога в символі чи світі, не порушуючи його трансцендентності? Що про це казав Шмеман? Що Ви думаєте з цього приводу?

3. Ми пам'ятаємо, що сам О. Шмеман схилявся до своєрідного літургійного емпіризму, коли протиставляв євхаристійний досвід різного роду теоретичним, науковим чи філософським зусиллям. Тоді можливо, в цьому ж контексті, також визначити, якою є спорідненість ідей Шмемана з теологічними принципами представників постметафізичної теології Девіда Гарта і Джона Мануссакіса. Останні, будучи одними з найвидатніших богословів сучасності, відходять від неопаламітської діалектики явленності Бога у енергіях, активно розвивають

христоцентричні теорії причетності, редукуючи всю дійсність до персональних відносин та виявляють літургічний характер всього створеного. Важливо прояснити, чи є дотичними ідеї Шмемана і теорій Девіда Гарта та Джона Мануссакіса, не на рівні впливів, а яким є предметне їх співвідношення? Чи можливо назвати підхід Шмемана постметафізичним чи феноменологічним?

4. Проте, самим помітним недоліком представленого дослідження є недостатня продуманість його методологічних засад. При розгляді теоретико-методологічних засад дослідження дисертант постулює наступне: «Для виконання поставлених завдань використані наукові методи: системного богословського аналізу і синтезу у дослідженні теоретичного базису богослов'я О. Шмемана; опису і узагальнення у визначенні основних концептів літургійного богослов'я о. Олександра; метод сучасної богословської герменевтики традиції, розвинутий Я. Пеліканом, М. Плеконом, І. Мейєндорфом. Також використані історико-богословські та філософські методи: історико-генетичний аналіз (у дослідженні основних джерел впливу на богослов'я О. Шмемана), компаративний аналіз (у вивченні схожості та відмінностей богослов'я О. Шмемана і представників римокатолицького літургійного руху), семантичний (з метою з'ясування змісту термінів «літургійне богослов'я» та «символ», та відмежування від близьких за значеннями понять «богослов'я літургії» та «знак» відповідно)» (с. 21).

Але для нас очевидно, що опис і узагальнення у визначенні основних концептів літургійного богослов'я Шмемана і семантичний аналіз власне не є богословськими методами. В дійсності мова може йти про історико-теологічну реконструкцію як метод, але цієї методології в 1 розділі не заявлено і не обґрунтовано. Хоча в кінці першого розділу, зустрічаємо такий висновок: «богословська система О. Шмемана вимагає більш детальної реконструкції і аналізу, з урахуванням еклезіологічної проблематики та питань, пов'язаних з присутністю церкви в публічній сфері» (с. 70). І метою дисертаційного дослідження заявлено «проведення цілісної реконструкції системи літургійного богослов'я прот. О. Шмемана та аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку в контексті літургійного реалізму» (с. 3). Так чи інакше,

дисертант фактично визнає, що застосовує метод історико-теологічної реконструкції, але осмислення цього ми не знаходимо. У заявленій методології нам цілком незрозуміло, що може означати застосування «системного богословського аналізу і синтезу у дослідженні теоретичного базису богослов'я О. Шмемана» (с. 21)? Чим системний богословський аналіз і синтез відрізняються від несистемного? Як досягається синтез? Чи цей синтез був досягнутий самим Шмеманом? Чи ж він є результатом творчого продовження дисертантом думки Шмемана? Але у чому це творче продовження? І як це продовження думки Шмемана у напрямку її синтезу легітимізоване, якщо про реконструкцію потенційно присутньої у думці Шмемана богословської систематики так і не було заявлено? Також у тексті дисертації ми не виявили того, що таке «систематичний богословський аналіз» і якими є принципи його застосування до думки Шмемана. Також текст дисертації не прояснює для нас дійсно важливу методологічну пропозицію О. Дудченка - застосувати «метод сучасної богословської герменевтики традиції, розвинутий Я. Пеліканом, М. Плекконом, І. Мейєндорфом» (с. 22). Нам залишається звертатися до творів Я. Пелікана, М. Плекона, І. Мейєндорфа, але вважаємо, що ця методологія мала б бути цілісно представленою в самій дисертації. Адже залишається питання у чому особливості цієї герменевтики традиції? Також дисертант заявляє, що ним використані такі методи як «історико-генетичний аналіз (у дослідженні основних джерел впливу на богослов'я О. Шмемана), компаративний аналіз (у вивченні схожості та відмінностей богослов'я О. Шмемана і представників римо-католицького літургійного руху)» (с. 22). Але для нас, після прочитання тексту дисертації, залишається відкритим питання – у чому новизна досягнень дисертанта при застосуванні цих методів до означеної проблематики, порівняно із результатами роботи Володимира Вукашиновича «Літургійне відродження ХХ століття»? Всі ці питання щодо методології є принциповими і потребують вичерпних відповідей дисертанта на захисті.

5. Автор постійно намагається представити власне мислення як «іманентну критику» системи Шмемана у тому дусі, в якому Куно Фішер представляв системи видатних філософів Нового часу. Є певна історія розвитку

богословської думки Шменана із своєю внутрішньою логікою розвитку цієї системи, і завдання своє дисертант чомусь звужує до виявлення принципів цього богослов'я та показу як ці принципи використовуються самим Шмеманом та успадковуються його послідовниками. Але чи варто звужувати завдання богословської дисертації лише до завдань реконструкції? Насправді, навіть доступні дисертанту дослідження демонструють намагання їх авторів відійти від такого звуження, а пропонують різноманітні проекти методологічних підходів дослідження теології Шмемана, які б дозволили відкрити у ній нове теологічне слово на початку XXI століття. Для прикладу, протоієрей Олег Агапов у дисертації 2013 року на тему «Богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті російської та європейської культур XX століття: найважливіші точки перетину» встановлює певні засади методологічного підходу, який є доволі евристичним. Він стверджує: «Основні особливості богослов'я о. Олександра впливають не тільки з християнської традиції, а й з філософії екзистенціалізму (Габріель Марсель, А. Камю, Симона Вейль, М. Бердяєв), філософії діалогу (М. Бахтін, М. Бубер, Вч. Іванов), а також – із загальних тенденцій розвитку культури в XX столітті, значущих тем російської та європейської культури XX століття (Перш за все – тем «свободи», «діалогу» і «релігійної підстави творчості»)». Таке бачення особливостей богословського мислення Шмемана дозволяє застосовувати Агапову для аналізу означеної богословської системи широкий інструментарій порівнянь його богословської думки із ідеями інших сучасних богословів, філософів, письменників тощо. Це дозволяє протоієрею Олегу Агапову вийти за межі реферування ідей Шмемана та мінімального аналізу його богословської системи, досягаючи ширшого погляду на богословський синтез Шмемана, як явище теології діалогу у її залежності від релігійної філософії діалогу. Інший дослідник, Майкл Х'єлм у дисертації 2011 року на тему «Звільнення Церкви: незавершений проект літургійного богослов'я» застосовує інструментарій комунікативної прагматики Юргена Габермаса для аналізу богослов'я Шмемана та перспектив розкриття евристичного потенціалу цього богослов'я. Згідно із Габермасом сучасне суспільство є постійним дискурсом, в якому рішення приймаються після дискусій,

на основі спільних принципів та цінностей. І найпершим принципом є категоричний імператив: «думай та чини як член ідеального всезагального дискурсу», що пов'язано з кантівським імперативом, який вимагає від людини чинити як представник всього людства. Майкл Х'елм вважає, що християнин має чинити у межах життя конкретних спільнот як представник церкви загалом. До ідентичності ідеального члена Церкви як нескінченного спілкування з Богом та всіма іншими християнами, кожен окремий член спільноти піднімається через євхаристію. Саме євхаристія, поведінка та риторика члена ідеальної євхаристійної спільноти, звільняє особистість від обмежень, які накладені емпіричними умовами існування, соціальними звичаями, малими церковними традиціями. Безперечно, що представлення теології Шмемана як теології звільнення від численних обмежень, має значний евристичний потенціал. Так чи інакше, але Олег Агапов і Майкл Х'елм – це лише два приклади застосування методології богословського аналізу теології Шмемана з точки зору такого методологічного інструментарію, який би дозволяв вийти за межі тих методологічних принципів, які артикулюються самим Шмеманом. Чи не здається о. Андрію, що фактичне знаходження методів аналізу та критеріїв оцінки богослов'я Шмемана лише в межах самої системи Шмемана значно звужує можливості досягнення наукової новизни у дисертаційному дослідженні? Цікаво, що думає о. Андрій Дудченко про ці досягнення, як він їх оцінює? Які альтернативи може запропонувати?

6. Насправді кожен, хто уважно читав Шмемана звертав увагу на те, що його погляди багато в чому співзвучні ідеям представників «філософії життя», персоналізму Муньє, французьким неотомістам, які відчували на собі цей вплив. Ми особисто можемо звернути увагу на глибоку спорідненість позитивного ставлення Шмемана до всіх основних елементів природного і надприродного життя як основну особливість теології сьогодення, як вона описується Олександром Менем, речниками радикальної ортодоксії та Гансом Кюнгом. Останній вважає, що сучасна теологія – це світогляд, який відповідає «так» не лише на питання «Чи існує Бог?», але це принципове «так» всьому позитивному, що є в людині, культурі, історії релігій, тощо. Наслідком такого схвального ставлення до всього позитивного в

людському бутті, стає універсалізація світогляду та глибинне прийняття ними екуменізму. Можна сказати, що таке позитивне прийняття і природного, і надприродного життя в їх різноманітті, бачення єдності всього життя світу – це головна особливість богословського світогляду Шмемана, це своєрідна його теологічна «філософія життя». Тому, природно виникає питання про те, наскільки цей вплив усвідомлювався самим Шмеманом, наскільки дисертант бачить ці паралелі, навіть незалежно від самоусвідомлення американського богослова?

7. В роботі переважно проводиться ретельна і часом занадто буквальна реконструкція теології Шмемана, але, як нам здається, цього недостатньо, враховуючи сучасний стан православної теології загалом та рівень досліджень творчості О. Шмемана. Тут треба зробити сміливий крок вперед, задіяти насправді критичний аналіз, порівняльні методи, нову філософську методологію, щоб побачити світогляд та теологію Шмемана в більш широкому культурному і богословському контексті. І застосування цього широкого порівняння дасть змогу пояснити співпадіння багатьох поглядів о. Олександра з поглядами радикальної ортодоксії, сучасної феноменології, християнського персоналізму тощо. Таке контекстуальне дослідження, так само пояснило б, чому Шмеман не сприймав містицизм та візантинізм як виняткові форми православної духовності, чому на його теологію більше вплинули західні мислителі більше, ніж мислителі патристики. Загалом, для нас залишається питанням, в якому широкому культурно-філософському контексті дисертант пропонує розглядати теологію Шмемана? Яку оригінальну версію прочитання Шмемана пропонує сам о. Андрій Дудченко?

8. При тому, що аналіз вчення Шмемана про помісність є сильною стороною дисертації, залишається без відповіді питання: помісна церква стосується самої природи Церкви чи її «риштовання» як ієрархічні та адміністративні структури? Це питання є дуже важливим і чітка відповідь на нього не була б зайвою. Це тим більше важливо, якщо погодитися з основною ідеєю євхаристійної еклезіології про те, що саме Євхаристія робить із зібрання людей — Церкву, і наголошує на тому, що вся повнота присутності Церкви, головою якої є Христос, здійснюється у кожному євхаристійному зібранні, а не тільки у вселенському масштабі. Дійсно,

якщо повнота прояву присутності Церкви існує на рівні окремої громади, а не єпископії, помісної церкви чи вселенської церковної єдності, то виникає питання про те, чи є важливою помісність як втілення вселенськості, якщо вселенська єдність різноманіття та повнота присутності Церкви вже існують в окремій громаді при здійсненні євхаристії?

9. Як нам здається, теорії, розвинуті в творі Шмемана «Євхаристія» мають цілком певні паралелі з працею святого Максима Сповідника «Містагогія», особливо у баченні церкви як єдності різноманіття, у діалектиці вічності та часу, в тому числі у теорії вічного есхатологічного часу, що присутній у момент звершення євхаристії, у теорії явленості нескінченного у обмеженому просторі конкретного церковного зібрання тощо. Якщо із тексту «Містагогії» наявні паралелі не цілком очевидні, то про них не можна не говорити після монографії Паскаля Мігеля Джордана «Просторово-часова типологія візантійської церкви. Містагогія Максима Сповідника в філософській культурі пізньої античності» (Pascal Mueller-Jourdan. *Typologies spatio-temporelle de l'Ecclesia byzantine. La Mystagogie de Maxime le Confesseur dans la culture philosophique de l'Antiquite tardive*. Leiden, Boston: Brill, 2005). Вважаємо важливим прояснити об'єктивне співвідношення між ідеями Шмемана і Максима. При цьому видається важливим розмірковувати не з огляду на суб'єктивні оцінки Шмемана, а з точки зору об'єктивного співставлення ідей. В результаті може виявитися, що Шмеман у розуміння онтологічних основ євхаристії ближчий до пізньоантичної та середньовічної метафізики, ніж це звичайно уявляли як сам Шмеман, так і його дослідники.

10. Досліджуючи рецепцію літургійного реалізму О. Шмемана у богослов'ї та у практиці сучасних релігійних громад, А. Дудченко переважно зупиняється на практичних аспектах. Але більш актуальним, на нашу думку, предметом дослідження о. Андрія має бути вплив теології Шмемана на Равенський документ та інші тексти православно-католицького діалогу останніх кількох десятиліть. Дисертацію лише збагатив би аналіз цього дуже ймовірного впливу. Адже ідеї нової еклезіології, узгоджені представниками православно-католицького діалогу, містять постійні відсилання на сучасну православну еклезіологію, близьку до

поглядів Афанасьєва, Шмемана, Зізіуласа. Так само, було б не зайвим детально продумати рецепцію ідей Шмемана у статті отця Кирила Говоруна «Экклезиология общения как общий язык церковных традиций» (Общение – Communio-Koinonia: стоки, пути осмысления и воплощения. Успенские чтения / Сост. К.Б. Сигов. – К.: Дух і Літера, 2015. – С. 49-58) і у його виступі, опублікованому в збірнику «Память и история: на перекрестке культур». Надзвичайно цікаво в перспективі проаналізувати вплив теології Шмемана на творчість сучасних православних богословів Олександра Філоненка, Андрія Шишкова, Аристотеля Папаніколау, Пантеліса Калаїцидіса. Нарешті, останнім часом розвивається баптистський сакраменталізм, особливо теорія таїнств як енкаутеру з Богом. В цьому контексті, і знову на перспективу, цікавим було б порівняльне дослідження, особливо з українським баптистським сакраменталізмом, представленим у роботах Сергія Саннікова. Цікаво було б почути думку дисертанта з цього приводу.

Висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки отриманих у дисертації результатів. В цілому поставлена мета досягнута. Робота відрізняється структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист, і є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації та публікаціями автора дають підставу для загального висновку про те, що робота **Дудченка Андрія Володимировича «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 167, та «Вимогам до оформлення дисертації», затвердженим наказом МОН України від 12.01.2017 № 40, всім іншим актуальним вимогам до форми та змісту дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю **041 – богослов'я**.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор
кафедри філософії та політології, доцент

Національний університет ДПС України
Підпис засідателя
Начальник ВК
(підпис)

Г.В. Христокін